

Юридичні науки

УДК 341.231.14 : 341.17

Яріш Христина Володимирівна

студент

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Яриш Кристина Владимировна

студент

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Yarish Kristina

Student of the

Yaroslav Mudryi National Law University

Скорик Дар'я Сергіївна

студент

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Скорик Дарья Сергеевна

студент

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Skoryk Darya

Student of the

Yaroslav Mudryi National Law University

Науковий керівник:

Асірян Сюзанна Рафіківна

кандидат юридичних наук, асистент кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**СВОБОДА ПЕРЕСУВАННЯ ОСІБ ЯК ОДНЕ ІЗ
ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СОЮЗУ**

СВОБОДА ПЕРЕДВИЖЕНИЯ КАК ОДНО ИЗ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ПРАВ ГРАЖДАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

FREEDOM OF MOVEMENT FOR PERSONS AS ONE OF THE FUNDAMENTAL RIGHTS OF CITIZENS OF THE EUROPEAN UNION

Анотація. В статті проаналізовано момент зародження та подальшого розвитку свободи вільного пересування в межах Європейського Союзу. Автор аналізує причини, що впливали на розвиток свободи вільного пересування осіб, а також вказує, що така свобода є фундаментальним принципом права Європейського Союзу та однією з основ функціонування вільного внутрішнього ринку.

В статті автор звернув увагу також на проблему, з якою зіштовхнулось європейське співтовариство в процесі реалізації зазначеної свободи. Крім того, в статті визначено відмінність між європейським та національним тлумаченням поняття «свобода пересування», а також вказано, що українське законодавство наразі не відповідає європейським стандартам, а отже потребує змін у зв'язку з євроінтеграцією.

Ключові слова: свобода пересування, Європейський Союз, вибори, громадянство, територія.

Аннотация. В статье проанализированы момент зарождения и дальнейшего развития свободы свободного передвижения в пределах Европейского Союза. Автор анализирует причины, которые повлияли на развитие свободы свободного передвижения, а также указывает, что такая свобода является фундаментальным принципом права Европейского Союза и одной из основ функционирования свободного внутреннего рынка.

В статье автор обратил внимание на проблему, с которой столкнулось европейское сообщество в процессе реализации указанной свободы. Кроме того, в статье определено различие между европейским и

національним толкованим поняття «свобода передвиження», а також указано, що українське законодавство поки не відповідає європейським стандартам, а відповідно потребує змін в зв'язі з євроінтеграцією.

Ключевые слова: свобода передвиження, Європейський Союз, вибори, громадянство, територія.

Summary. The article analyzes the moment of birth and further development of freedom of free movement within the European Union. The author analyzes the reasons that influenced the development of freedom of movement of persons, and points out that such freedom is a fundamental principle of European Union law and one of the foundations of the functioning of the free internal market.

In the article the author also drew attention to the problem faced by the European community in the process of exercising this freedom. In addition, the article identifies the distinction between European and national interpretations of the concept of "freedom of movement", and states that Ukrainian legislation does not currently meet European standards and therefore needs to be changed in relation to European integration.

Key words: freedom of movement, the European Union, elections, citizenship, territory.

Постановка проблеми. Свобода пересування є невід'ємною складовою європейського громадянства, фундаментальним принципом права Європейського Союзу (далі – ЄС), а також однією з чотирьох основ функціонування вільного внутрішнього ринку ЄС.

К. Г. Тулба зазначає, що право на свободу пересування – одне з основних природних прав людини, що має здійснюватись нею незалежно від приналежності до будь-якого політико-територіального утворення [13,

с. 290]. Зрозумілим є той факт, що внаслідок поступової формалізації суспільних відносин, а також в силу того, що постійно змінювалось правове регулювання свободи пересування, наразі неможливим є абсолютна реалізація такої свободи внаслідок обмеження її територіальними межами конкретної держави. Однак, разом з тим, на сьогоднішній день європейське суспільство рухається до беззаперечного забезпечення прав, свобод та інтересів людини та громадянина, що підтверджується вже існуючими європейськими інтеграційними системами. Причому, що не останню роль в таких процесах відіграє саме свобода пересування осіб. Зважаючи на це, проведення аналізу становлення свободи пересування в межах ЄС дасть змогу виокремити рекомендації для подальшого удосконалення вже існуючих норм, а також надасть змогу проаналізувати можливість використання європейського досвіду задля забезпечення реалізації права на вільне пересування та вибір місця проживання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання свободи пересування, як одне з ключових положень на якому ґрунтується вся система права Європейського Союзу розглядались такими вченими та практиками, як: Білозир О. В., Білас І. Г., Богачова Л. Л., Васильєва Т. В., Гладенко О. М., Дацюк Д. І., Довгий В. А., Журавка О. В., Іванчо В. І., Конончук І., Кулабухова А. В., Мороз Ю. К., Мушак Н. Б., Оберишин М. Р., Подаєнко Ю. Л., Поліванова О. М., Саракуца М. О., Ткаченко Є. В., Тулба К. Г., Черних В. О., Яковлюк І. В., Янковський С. А. та багатьма іншими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Визначення меж та реальне забезпечення права на вільне пересування і досі вимагають глибокого осмислення та вирішення деяких політичних, економічних правових проблем. Оскільки, як вказує, Д. І. Дацюк, інтенсивність міжнародних міграцій постійно зростає, що в свою чергу робить зазначені питання все більш актуальними [7, с. 74]. Разом з тим, існуючий досвід ЄС у сфері регулювання права на вільне пересування та той

факт, що Україна наразі проводить серйозні євроінтеграційні процеси робить питання вивчення політики європейської спільноти у сфері вільного пересування осіб достатньо важливим та актуальним.

З огляду на вказане вище **метою** дослідження є аналіз права на свободу пересування осіб у якості одного з фундаментальних прав ЄС, визначення моменту зародження такого права, а також факторів, які вплинули на його подальший розвиток. З’ясування проблем, які пов’язані з правом вільного пересування та на сьогодні є актуальними для ЄС. А також, визначення можливості застосування практики ЄС у сфері реалізації свободи пересування задля забезпечення реалізації права на вільне пересування та вибір місця проживання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Одночасно з введенням політики усунення бар’єрів для функціонування інтегрованої ринкової економіки в Європі необхідним було створити ефективний механізм, який би дозволив уникнути «неочікуваного шоку», що міг би виникнути в результаті відкриття ринку праці [6, с. 87]. Нормативною основою закріплення права на вільне пересування робочої сили став прийнятий в 1951 р. Договір про створення Європейського співтовариства вугілля та сталі (далі – ЄСВС), яким регулювалась свобода пересування працівників відповідної вузької галузі. Особливістю такого договору можна назвати те, що з самого початку він був призначений виключно для працівників певної сфери економіки, оскільки країни-члени даного Договору не мали наміру включати всіх своїх громадян (особливо з заморських територій) в режим вільного пересування.

Розвиток даного права на вільне пересування відбувався досить стрімко. Вже в 1957 р. необхідним виявився також обмін трудовими ресурсами в сфері атомної енергетики та економіки, оскільки була необхідність з максимальною ефективністю використовувати наявні трудові ресурси в межах спільного ринку, розподіляючи їх таким чином, щоб в одних державах-учасницях на жодному підприємстві не було

надлишку робочих рук, а в інших – їх нестача. Рішення про обмін працівниками було прийняте на підставі Римських договорів 1957 р., якими були також засновані Європейське співтовариство з атомної енергії та Європейське економічне співтовариство (далі – ЄЕС). Варто також звернути увагу і на те, що деяким державам таке положення речей не подобалось і погоджувались вони на це дуже неохоче, оскільки лібералізація норм доступу до ринків праці суперечила їх інтересам. [11, с. 51]. Однак, незважаючи на незадоволення деяких держав відповідно до ст. 48 Договору про ЄЕС було встановлено, що до кінця перехідного періоду в межах Співтовариства повинна бути забезпечена свобода пересування робочої сили, заборонена дискримінація за національністю та уніфіковані процедури працевлаштування [3].

Крім того, як зазначає О. М. Поліванова, рух робочої сили в межах ЄС вирішував дві проблеми: держави члени вирішували питання нестачі трудових ресурсів під час розбудови економіки, а країни походження працівників-мігрантів в такий спосіб вирішували питання, що були пов'язані з високим рівнем безробіття [12, с. 49].

З розвитком суспільних відносин виникла потреба і в подальшому розвитку нормативних актів, які би регулювали вільний рух осіб в межах держав-членів. Так, серед всіх прийнятих документів можна виокремити наступні: Регламент 1612/68 про вільне пересування працівників усередині Співтовариства; Регламент 1251/70/ЄЕС про право працівника залишатися на території держави члена після завершення трудової діяльності у відповідній державі ЄС; Регламент 1407/71/ЄЕС щодо застосування схем соціального забезпечення до найманих працівників, до підприємців та членів їх сімей, що переїжджають в межах товариства.

Можна погодитись з твердженням Н. Б. Мушака, який вказував, що сфера прав людини у діяльності ЄС протягом тривалого часу перебувала «в тіні» інших більш вагомих інтеграційних пріоритетів, тому ЄС питаннями

забезпечення прав людини не надто переймався [9, с. 106]. На сьогоднішній же день напрям основної діяльності ЄС та Ради Європи дещо змінився і тепер вже направлений на забезпечення та захист прав людини.

В 70-х – 80-х рр. минулого століття в ЄС різко почав збільшуватись рівень безробіття, що було зумовлене вступом нових держав до ЄС. Внаслідок цього в 1986 р. було прийнято Єдиний європейський акт, який започаткував право на вільне пересування не лише економічно активних осіб, а й всіх інших, однак для свого наступного проживання такі особи мали би довести свою економічну спроможність та отримати дозвіл місцевої влади [3]. Крім того, було прийнято рішення про взаємне визнання дипломів та кваліфікацій, було розроблене спільне законодавства, яке забезпечило студентам та пенсіонерам доступ до однакових соціальних пільг і послуг на території всіх країн співтовариства, що в свою чергу створювало умови для зміни країни проживання такими категоріями громадян.

В 1973-1975 рр. нормативне регулювання свободи руху було поширене на індивідуальних підприємців. А починаючи з 1970-х років, Суд ЄС змістив акценти з вільного руху працівників на вільний рух осіб давши широке тлумачення ст. 45 (в той час ст. 48) та Регламенту 1612/68 звертаючи увагу саме на соціальному та індивідуальному вимірі вільного руху, який більше не розглядався як інструмент розбудови спільного ринку [12, с. 50].

У 1992 р. був підписаний договір про створення Європейського союзу, яким був запроваджений інститут «громадянства Союзу». Це стало одним з найважливіших кроків до розвитку свободи пересування, оскільки даний договір закріпив, що «кожен громадянин Європейського союзу має право на вільне пересування і перебування на території будь-якої з держав-членів» і саме цим договором був започаткований «новий етап у здійсненні все тіснішого союзу народів Європи, де всі рішення приймаються якомога ближче до громадян» [2].

Н. Б. Мушак, вказує, що чіткого поняття «свобода пересування осіб» в ЄС закріпленого на договірному рівні, не сформульовано [9, с. 107]. Однак, як зазначає А. В. Кулабухова, це ні в якому разі не свідчить про його малозначність [8]. Тому що питання громадянства ЄС, від якого прямо залежить свобода пересування громадян в межах ЄС висвітлено в окремому документі, а саме в Хартії основних прав ЄС [1].

Логічним є те, що сфера дії положень стосовно вільного пересування осіб в межах ЄС може поширюватись виключно на ті держави, які вступили до ЄС, оскільки основою свободи пересування є європейське громадянство, що прямо передбачає наявність у особи громадянства однієї з держав-членів ЄС [10, с. 121]. Однак, варто розуміти, що на сьогоднішній день навіть зі вступом нової держави до ЄС її громадян, як нових громадян ЄС будуть чекати деякі обмеження, тобто користуватись свободою пересування в повній мірі вони не зможуть.

У 1996-1997 рр. була проведена Міжурядова конференція результатом якої стало прийняття рішення про створення Європейського простору свободи, безпеки і юстиції для забезпечення свободи пересування громадян Євросоюзу та наближення його політики до потреб громадян, а головною умовою цього проекту була сфера внутрішніх справ, правосуддя, імміграція, надання політичного притулку, охорона зовнішніх кордонів Союзу. Розділ «Вільне пересування осіб, право притулку, імміграція» передбачав регламентацію перетину внутрішніх і зовнішніх кордонів країн-членів Євросоюзу, гармонізацію політики притулку й імміграції, правового та адміністративного співробітництва в цивільній сфері [12, с. 51].

Таким чином, можна дійти висновку, що прийняття актів вторинного законодавства ЄС здійснювалась не лише для гармонізації систем соціального забезпечення, а й для їх координації, а також для того, щоб працівники не були обмежені в правах під час пересування в межах кордону Євросоюзу.

М. Р. Оберишин вказує, що в подальшому розвиток законодавства ЄС в галузі свободи пересування і поява величезної кількості нормативних актів в цій сфері в тому числі і рішень Європейського суду, до прикладу – справа 7/75 Mr. And Mrs F. V. Belgain State (1975 р.), яким було визнане незаконним застосування обмежень для осіб, які не є громадянами у прийнятті на роботу, зумовила процес кодифікації, який відбувся в 2004 р. за допомогою прийняття Директиви 2004/38/ЄС про права громадян союзу та членів їх сімей вільно пересуватись і проживати на території держав-членів [11, с. 54]. Ця Директива, яка складалась з двох регламентів і дев'яти директив, об'єднала в собі все законодавство, що стосувалось права вільного пересування і проживання громадян союзу на території держав-членів.

О. М. Поліванова звертає увагу на те, що закріплення великої кількості правових норм в сфері захисту свободи пересування фізичних осіб мало і політичну основу. Так, з аналізу становлення свободи вільного пересування, стало зрозумілим, що на першому етапі країни Європи майже не втручались в регулювання соціальної та економічної сфери (зокрема, трудової мобільності). В 1990 р. пріоритети були змінені і метою було зменшення рівні безробіття, а вже на початку ХХІ століття серед проблем внутрішньоєвропейської мобільності населення на перший план вийшла демографічна криза та «старіння» населення Союзу [12, с. 52].

Однак, беручи до уваги той факт, що міграційні процеси в сучасному світі з кожним роком набирають все більших і більших обсягів, то наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними. Так, результатом того, що ЄС почав розширювати свої межі на схід разом з тим приймаючи до свого складу менш економічні розвинені країни, стало збільшення міграційних процесів до регіонів з підвищеним рівнем життя, що в свою чергу потягнуло за собою незадоволення з боку населення таких територій, яке вимагало перегляду міграційних правил ЄС і, як наслідок, збільшення кількості злочинів, що вчинялись на ґрунті національної нетерпимості [7, с. 76].

К. Г. Тулба зазначає, що свобода пересування в межах ЄС включає в себе цілий комплекс прав, що одночасно є гарантією інших природних прав, а також ознакою правової держави. При цьому термін «пересування» розуміється не лише як фізичний перетин кордонів, а й право, що пов'язане з проживанням та здійсненням різних видів економічної діяльності на території інших держав [13, с. 291]. В той самий час в ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» чітко розмежовується поняття «права на вільне пересування» та «права на вільний вибір місця проживання» [5]. Отже, зважаючи на те, що Україна наразі проводить досить ґрунтовні євроінтеграційні процеси, то законодавство, що стосується права вільного пересування також чекає деякі зміни з метою приведення норм, що містяться в ньому у відповідність до європейських стандартів.

Висновки. Отже, аналізуючи досліджений матеріал ми дійшли висновку, що право на вільне пересування громадян ЄС виникло як наслідок необхідності розвитку певних галузей промисловості різних країн і виникло воно спершу, як необхідний обмін трудовими ресурсами і можливість доступу на ринку праці. Згодом право на вільне пересування було поширене і на членів сімей працівників і, ще пізніше, на деякі інші категорії громадян (студенти, пенсіонери).

Однак, з розвитком ЄС право вільного пересування перестало обмежуватись лише трудовою діяльністю особи та належністю до певної категорії населення і стало невід'ємною ознакою європейського громадянства, однак і такі зміни в суспільному житті, на початкових етапах запровадження супроводжувались нерозумінням та засудженням з боку населення певної держави. Однак, на сьогоднішній день законодавство Євросоюзу приведенне до таких стандартів, які є загальноприйнятими для всіх держав-учасниць і стосовно якого досить рідко виникають суперечливі запитання. Відповідно, наразі, всі громадяни ЄС мають право вільно

перетинати кордони держав-членів з метою працевлаштування, навчання чи відпочинку, мають вільний доступ до ринку праці без будь-яких обмежень чи додаткових дозволів.

Говорячи про Україну, варто розуміти, що національне законодавство, яке є чинним на даний момент, утворилось у результаті синтезу напрацювань Української РСР та незалежної України, тому наразі, зважаючи на підписану у 2014 р. Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [4], необхідним видається приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема і до напрацювань Євросоюзу.

Література

1. Хартія основних прав Європейського Союзу, документ № 994_524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524
2. Єдиний Європейський Акт, документ № 994_028. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/994_028
3. Договір про заснування Європейської спільноти, документ № 994_017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017
4. УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони документ № 984_011 від 21.03.2014 р. (зі змінами від 30.11.2015 р.). URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
5. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України № 1382-IV від 11.12.2003 р. (зі змінами від 16.04.2017 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004. № 15. ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1382-15>
6. Билозир О.В. Проблемы развития правового регулирования свободы передвижения рабочей силы в рамках Европейского Союза / О.В.

- Билозир // Евразийская адвокатура. 2013. № 6 (7). С. 87-91. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-pravovogo-regulirovaniya-svobody-peredvizheniya-rabochey-sily-v-ramkah-evropeyskogo-soyuza/viewer>
7. Дацюк Д. І. Становлення свободи пересування фізичних осіб у Європейському Союзі / Д. І. Дацюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2015. Вип. 30(1). С. 74-77. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.30/part_1/19.pdf
 8. Кулабухова А. В. Еволюція ідеї загальноєвропейського громадянства до Маастрихтського договору / А. В. Кулабухова // Форум права. 2016. № 1. С. 128–134. URL: file:///E:/FP_index.htm_2016_1_23.pdf
 9. Мушак Н. Б. Свобода пересування осіб як одне із фундаментальних прав громадян Європейського Союзу / Н. Б. Мушак // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип. 117(1). С. 105-113. URL: [file:///E:/apmv_2013_117\(1\)_15.pdf](file:///E:/apmv_2013_117(1)_15.pdf)
 10. Мушак Н. Б. Угода про асоціацію і свобода пересування громадян України в межах Європейського Союзу / Н. Б. Мушак // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип. 115(2). С. 120-125. URL: [file:///E:/apmv_2013_115\(2\)_19.pdf](file:///E:/apmv_2013_115(2)_19.pdf)
 11. Оберишин М. Р. Інститут громадянства Європейського Союзу та тенденції його розвитку / М. Р. Оберишин // Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр». Т.: 2018. С. 114. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/28556/1/%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%20%D0%9C.%D0%A0.%20%D0%9F%D1%80%D0%BC-23.pdf>

12. Поліванова О. М. Становлення свободи пересування фізичних осіб у європейському союзі / О. М. Поліванова // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2012. №1. С. 49-52. URL: http://zt.knteu.kiev.ua/files/2012/01/1_12_08.pdf
13. Тулба К. Г. Правове регулювання становлення свободи пересування на прикладі Європейського Союзу / К. Г. Тулба // Часопис Київського університету права. 2017. № 3. С. 290-294. URL: file:///E:/Chkup_2017_3_65.pdf

References

1. Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu, dokument # 994_524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524
2. Yedynyi Yevropeyskyi Akt, dokument # 994_028. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/994_028
3. Dohovir pro zasnuvannia Yevropeiskoi spilnoty, dokument # 994_017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017
4. UHODA PRO ASOTsIATsIIu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony dokument # 984_011 vid 21.03.2014 r. (zi zminamy vid 30.11.2015 r.). URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
5. Pro svobodu peresuvannia ta vilnyi vybir mistsia prozhyvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy # 1382-IV vid 11.12.2003 r. (zi zminamy vid 16.04.2017 r.) // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2004. # 15. st. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1382-15>
6. Bylozyr O.V. Problemy razvytiya pravovoho rehulyrovaniya svobody peredvyzheniya rabochei syly v ramkakh Evropeiskoho Soiuza / O.V. Bylozyr // Evrazyiskaia advokatura. 2013. # 6 (7). S. 87-91. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-pravovogo->

[regulirovaniya-svobody-peredvizheniya-rabochey-sily-v-ramkah-evropeyskogo-soyuza/viewer](#)

7. Datsiuk D. I. Stanovlennia svobody peresuvannia fizychnykh osib u Yevropeiskomu Soiuzu / D. I. Datsiuk // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo. 2015. Vyp. 30(1). S. 74-77. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.30/part_1/19.pdf
8. Kulabukhova A. V. Evoliutsiia idei zahalnoevropeiskoho hromadianstva do Maastrykhtskoho dohovoru / A. V. Kulabukhova // Forum prava. 2016. # 1. S. 128–134. URL: file:///E:/FP_index.htm_2016_1_23.pdf
9. Mushak N. B. Svoboda peresuvannia osib yak odne iz fundamentalnykh prav hromadian Yevropeiskoho Soiuzu / N. B. Mushak // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. 2013. Vyp. 117(1). S. 105-113. URL: [file:///E:/apmv_2013_117\(1\)_15.pdf](file:///E:/apmv_2013_117(1)_15.pdf)
10. Mushak N. B. Uhoda pro asotsiatsiiu i svoboda peresuvannia hromadian Ukrainy v mezhakh Yevropeiskoho Soiuzu / N. B. Mushak // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. 2013. Vyp. 115(2). S. 120-125. URL: [file:///E:/apmv_2013_115\(2\)_19.pdf](file:///E:/apmv_2013_115(2)_19.pdf)
11. Oberyshyn M. R. Instytut hromadianstva Yevropeiskoho Soiuzu ta tendentsii yoho rozvytku / M. R. Oberyshyn // Dyplomna robota za osvitho-kvalifikatsiinym rivnem «mahistr». T.: 2018. S. 114. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/28556/1/%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%9E%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%20%D0%9C.%D0%A0.%20%D0%9F%D1%80%D0%BC-23.pdf>
12. Polivanova O. M. Stanovlennia svobody peresuvannia fizychnykh osib u yevropeiskomu soiuzu / O. M. Polivanova // Zovnishnia torhivlia:

ekonomika, finansy, pravo. 2012. #1. S. 49-52. URL:
http://zt.knteu.kiev.ua/files/2012/01/1_12_08.pdf

13. Tulba K. H. Pravove rehuliuвання stanovlennia svobody peresuvannia na prykladi Yevropeiskoho Soiuzu / K. H. Tulba // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2017. # 3. S. 290-294. URL:
file:///E:/Chkup_2017_3_65.pdf